

УДК: 32.001

Чабанна М. В.

АТОМІЗАЦІЯ ІНДИВІДІВ У МАСОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЙОГО ТОТАЛІТАРНОСТІ

У статті розглянуто питання зумовленості становлення тоталітаризму наявністю масового суспільства як суспільства атомізованих індивідів. Автор пропонує розглядати атомізацію людей не лише як явище, спричинене суспільно-історичними обставинами, а і як результат певних дій тоталітарного режиму, спрямованих на збереження потрібних владі властивостей індивідів та суспільства в цілому.

Суспільні та політичні трансформації, які відбулися у XIX-XX сторіччях і ознаменувалися появою безпрецедентних тоталітарних диктатур, спричинили намагання дослідників з'ясувати особливості способу мислення населення багатьох європейських країн, те, як воно взаємопов'язане з докорінними змінами у суспільстві.

Розглядаючи особливості функціонування того чи іншого політичного режиму, важливо брати до уваги те, чи може суспільство, в якому він утвердився, бути кваліфікованим як масове. Існування останнього визначальним чином впливає на норми поведінки, світоглядні позиції, ціннісні орієнтації громадян, а отже, й на суспільні та політичні процесії у державі. З'ясовуючи сут-

ність масового суспільства, причини його виникнення й тенденції розвитку, важливо визначити ті істотні риси, що надають йому ознак масовості, ідентифікувати відповідні характеристики особистості, що формується й живе в його умовах. Однією з таких важливих рис масового суспільства є атомізація його членів, що визначає їхні властивості, свідомість, погляди, поведінку, виступає причиною відносно легкої мобілізації населення на масові дії.

Вивчаючи виникнення й розвиток тоталітаризму, отримуємо можливість з'ясувати обставини, що сприяли встановленню диктатури в одних країнах та завадили запровадженню тоталітарного правління в інших. Більшість дослідни-

ків масового суспільства вважають за доцільне вивчати перш за все саме історичні обставини його виникнення в європейських державах та їх вплив на подальші суспільно-політичні трансформації. Втім, необхідно зважати й на те, що в державах, де утвердилися тоталітарні порядки, на формування масового суспільства справили вплив не лише історичні, політичні, суспільно-економічні обставини, а й відповідні зусилля влади, спрямовані на посилення дезінтеграції, відчуження та атомізації індивідів.

Отже, питання атомізації індивідів у даному контексті потребує ширшого погляду, який має стосуватися не лише політичних і суспільно-економічних передумов диктатури, але й методів поглиблення відповідних змін у свідомості громадян, застосовуваних режимом.

Виникнення теорії масового суспільства, зумовлене зростанням участі мас у суспільно-політичних процесах починаючи з XIX сторіччя, пов'язане з консервативно-аристократичною критикою революційних подій в Європі та в Америці, демократичною критикою тоталітарних режимів, з такими характеристиками сучасного суспільства, як масове виробництво та споживання, вплив засобів масової комунікації, стандартизація, уніфікація суспільних відносин та посилення бюрократизації.

Підходи, що отримали назву аристократичної та демократичної критики, відрізняються визначенням того, яка риса масового суспільства є більш суттєвою: відкритість еліт, що пов'язано з розширенням участі мас у політиці, чи відкритість атомізованих мас¹ для еліт - груп з диктаторськими прагненнями. В. Корнгаузер у праці «Політика масового суспільства» зазначив, що аристократичною виступає будь-яка теорія, згідно з якою основною рисою масового суспільства вважається вторгнення мас, що наражає еліту на небезпеку; натомість демократичною є теорія, яка визначає масове суспільство як таке, де панування еліт наражає на небезпеку атомізовані маси. Тобто йдеться про захист відповідно елітарних чи демократичних цінностей.

Головним предметом розгляду представників аристократичної критики² постало зростання соціально-історичної активності мас або, як визначив Е. Шілз, їх тісніша інтеграція у систему

інститутів та цінностей суспільства, їх впливу на ті політичні сфери, що раніше для втручання мас були закриті [2, 33].

Критику масовізації суспільства, що розпочалася у другій половині XIX сторіччя і яку пов'язують із посиленням втручання мас в усі сфери суспільного життя, зокрема з розширенням їх політичної участі, після встановлення фашистських диктатур у Європі у першій половині XX сторіччя доповнено міркуваннями про можливість здійснення необмеженого панування еліт над атомізованими масами або масовим суспільством атомізованих індивідів. Феномен фашизму, що використовував власні особливі засоби маніпулювання масами, сприяв змінам у дослідженні масового суспільства, виникненню його демократичної критики, коли акцент на процесах атомізації, відчуження, конформізму доповнюється застереженням про небезпеку підпорядкування мас владній еліті.

Питання утворення еліт, здатних до залучення населення у масові рухи, відкритості мас для маніпулювання й мобілізації, а також те, як ці чинники уможливили становлення тоталітаризму, розглядали Х. Арндт, Е. Ледерер, К. Гайес, К. Маннгейм, В. Корнгаузер, Е. Фромм, В. Райх, Г. Маркузе, Т. Адорно, Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісмен та інші.

На думку К. Маннгейма, загальна дезорієнтованість масового суспільства зумовлює тенденцію до загальної участі у громадському житті³. Вона, у свою чергу, призводить до появи великої кількості еліт (позбавлених винятковості, необхідної для здійснення їх функцій), надає широкі можливості групам з диктаторською амбітністю. Перетворенню мас на інструмент встановлення політичного панування окремої групи політиків, які завдяки підтримці народу здобувають ширшу свободу дій, сприяє те, що маси є легко збуджуваними, піддаються впливу, переконанням, не схильні до формування критичних суджень, прагнуть знайти контролюючу силу для уникнення особистої відповідальності, оскільки саме це надає їм впевненості у стабільності власного становища [5, 21]. У даному контексті важливою є й така особливість мас, як пошук ними вождя. Цю особливість не раз використовували організатори масових рухів, і вона була визна-

¹ Або «не-сліт» за В. Корнгаузером.

² До них належать: Г. Лебон, Г. Тард, Дж. Буркгарт, К. Маннгейм, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Еліот, У. Ліпман та інші.

³ Тут варто зіставити його погляди із твердженнями В. Корнгаузера стосовно того, що індивіди, не об'єднані у групи на основі спільних інтересів, схильні до прямого втручання у політичні справи.

чальною у створенні передумов для захоплення ними влади.

У багатьох підходах маса постає консервативною складовою суспільства, що піддається маніпулюванню з боку еліти за допомогою тоталітарного політичного апарату. Деякі дослідники підкреслюють при цьому відчуженість індивіда у масі⁴. Із переглядом ставлення до маси як до натовпу запропоновано визначення маси як сукупності атомізованих особистостей. Г. Блумер, наприклад, визначив масу як різномірну сукупність атомізованих індивідів, основними рисами якої є: слабка взаємодія між членами, випадковість їх соціального походження та становища, оскільки «маса» включає представників різних країн, професій, «культурних зрізів» [4,56], водночас має місце «відсутність організованості (організації) або невизначеність цієї організації» [4, 56]. Масове суспільство розглядають у такому контексті як суспільство дедалі більшої дезінтеграції суспільно-атомізованих, відчужених людей [4, 48].

Х. Арендт, зокрема, назвала масовість основною рисою тоталітарних рухів, а наявність масового суспільства - головною передумовою становлення тоталітарних режимів, з якою пов'язані процеси знеособлення, атомізації, відчуження індивіда⁵. Е. Ледерер, розглядаючи фашизм як наслідок масовізації [4, 71], ототожнював тоталітарне та масове суспільство. Е. Фромм, як представник соціально-психологічного підходу, також писав, що атомізованість та відчуження особистості у масовому суспільстві спричиняє її схильність до участі у тоталітарних рухах [4, 71]. Атомізація, на думку В. Конгаузера, спричинила появу «виразного відчуття відчуження та занепокоєння, звідки виникла схильність включатися у граничні форми поведінки» [6, 162]. Тобто пасивні, завизначенням атомізовані індивіди виявили схильність до участі у масових, зокрема у тоталітарних, рухах, які за певних умов призводять до встановлення тоталітарних режимів.

Взаємозв'язок між психологією мас та різноманітними формами тоталітаризму розглянув В. Райх у праці «Психологія мас та фашизм». На його думку, психологічні структури характеру мас мають подібні риси при всіх тоталітарних системах. Серед таких рис - небажання брати на себе відповідальність, виявляти ініціативу, пова-

жати особистість та думки інших людей [7, 9]. На думку Х. Арендт, рисами так званої тоталітарної особистості, які уможливають становлення тоталітаризму в державі, є надзвичайна пристосовуваність та брак наступності [3, 365]. А згідно з поглядами К. Г. Юнга, індивідам у масовому суспільстві притаманні нестабільність, незахищеність та навіюваність, що є проявами їх не-свідомого [10, 44-50].

Отже, зумовленими атомізацією рисами членів масового суспільства, які визначають перспективність тих чи інших політичних змін, є намагання індивідів ототожнювати себе з іншими, не відрізнятися від решти індивідів, орієнтація назовні, відмова від вибору, знеособленість, пасивність, прагнення уникнути відповідальності, пристосовуваність, відданість існуючим цінностям, нормам та інститутам, засвоєння панівного морального порядку, зменшення особистої автономії у формуванні думки, несхильність до критичного мислення. Такі риси притаманні індивідам у будь-якій тоталітарній державі, оскільки саме їх наявність використовують відповідні режими при захопленні та утриманні влади.

Масове суспільство як суспільство атомізованих індивідів виникає внаслідок порушення соціальних зв'язків між індивідами, між суспільними групами, зв'язків суспільства та держави. Коли йдеться про зміну усталених відносин у зазначеній сфері, при розгляді масового суспільства, що має місце у тоталітарній державі, необхідно зважати не лише на атомізацію як явище, властиве будь-якому масовому суспільству, а й на здійснення процесу атомізації тоталітарним режимом. Наявність відчужених індивідів, яких не об'єднано у непідконтрольні державі групи, є необхідною умовою функціонування тоталітарного режиму. У ширшому значенні можна казати, що режим прагне посилити прояви тих рис людей, які свого часу спричинили встановлення цього режиму.

Таким чином, варто розглядати ті аспекти атомізації індивідів у тоталітарному суспільстві, що зумовлені:

- особливостями формування масового суспільства та

— зусиллями тоталітарних режимів, спрямованими на підтримання відповідних «надбань» масовізації.

⁴ Дане питання розглянуто у працях Х. Арендт, В. Конгаузера, Е. Фромма та інших.

⁵ Розгляд даного питання наведено у праці «Джерела тоталітаризму» [3, 360-365].

Аби пояснити формування названих рис індивідів у масовому суспільстві, важливо розглянути соціальну структуру останнього. Поширеною є думка, що структура масового суспільства визначається поділом на еліту та маси. Звідси виглядає слушними припущення про існування зв'язку між масовізацією та порушенням традиційних зв'язків між елітами та масами, що призводить до декласації суспільства, розмивання його структур, маргіналізації населення і, як наслідок, виникнення соціальне аморфних верств. Атомізація, пов'язана зі зміною соціальної структури суспільства, виступає саме тим чинником, який дозволяє пояснювати відносини еліти та маси, їх взаємний вплив та наслідки такого впливу, зміни у способі дій. Для структури масового суспільства властивою є, згідно з поглядами В. Корнгаузера, централізація державних зв'язків, слабкість проміжних зв'язків, ізольованість первинних зв'язків. У такій ситуації «індивіди й первинні групи безпосередньо співвідносяться з державою і з загальнонаціональними організаціями», через це члени масового суспільства «пов'язані один з одним лише завдяки своїй загальній співвіднесеності з національними центрами комунікації та організації» [6, 168].

У даному контексті суттєвими виглядають виділені дослідниками такі особливості суспільства, як зростання ролі центральних, загальнонаціональних інститутів, бюрократизація, стандартизація знеособлених масових відносин. Як зазначив К. Г. Юнг, від держави очікують того, чого не очікують від індивіда. Формування масової психології починається у межах могутніх організацій, де індивідів перетворено на цифри [10, 48]. З названими змінами пов'язана слабкість проміжних зв'язків у суспільстві, яка збільшує ступінь доступності мас⁶ та водночас спричиняє втручання мас у діяльність еліти «у спосіб, що не стримується жодними цінностями або інтересами різних соціальних груп» [6, 170].

Наявність у масовому суспільстві первинних зв'язків (які є міжособистісними зв'язками, сформованими у межах малих соціальних груп) в умовах слабкості проміжних зв'язків (які є зв'язками між індивідами всередині певних об'єднань, організацій, середніх соціальних груп) спричиняє ізольованість первинних зв'язків і,

таким чином, сприяє участі Індивідів у масових рухах. Атомізованість індивідів у масовому суспільстві із врахуванням централізації національних зв'язків (розгляд яких перебуває в одній площині з розглядом первинних та проміжних зв'язків) пояснює недоцільність тлумачення сутності масового суспільства як такого, у якому має місце соціальна дезорганізованість⁷. У контексті розгляду взаємозв'язку соціальної структури масового суспільства з тоталітаризмом необхідно зазначити, що «легше маніпулювати людьми й мобілізувати їх, коли вони стають безпосередньо і винятково залежними від загальнонаціональної організації стосовно задоволення їхніх потреб» [6, 186]. Зі зростанням атомізації орієнтація індивідів у суспільстві ускладнюється. Централізований контроль еліти призводить до тоталітарності політичної структури суспільства, оскільки індивід через доступність проміжних зв'язків для впливу еліти (яка саме з такою метою формує зазначені зв'язки) і сам стає доступним для такого впливу.

Брак автономних зв'язків і відносин спричиняє відчуження індивідів, що, у свою чергу, підвищує готовність людей брати участь у масових рухах, які надають можливість виразити невдоволення чи проголосити обіцянки покращення становища людей. Це пояснює твердження про те, що атомізовані люди є легко мобілізовуваними⁸.

У розумінні Х. Арндт, яка розглянула інший аспект питання атомізації (та у роботі «Про насильство» наголошувала на тому, що влада виступає не узаконеним насильством, а регулюванням спільної дії загальноновизнаним інституційним зв'язком) [8, 12], атомізація індивідів у масовому суспільстві пов'язана з порушенням соціальних зв'язків, існування яких є необхідним для існування влади. Брак влади, у свою чергу, спричиняє створення сприятливих умов для встановлення насильства [8, 21], яке, на відміну від влади (основою якої є згода), має інструментальний характер [8, 17], а отже, не потребує підтримки населення (тобто не залежить від здатності представляти інтереси певних верств або суспільства в цілому).

Отже, в цілому, можна стверджувати, що атомізацію індивідів у масовому суспільстві спри-

⁶ В. Корнгаузер писав, що «відсутність могутніх незалежних груп підриває засади множинності щонайближчих інтересів і тим самим збільшує міру доступності мас» [6, 169].

⁷ «Широкомасштабна організація є головною базою масового суспільства» [6, 185].

⁸ Ідея, яку розглядав В. Корнгаузер [6, 163].

чинено маргшализацією населення, суспільно-політичними та економічними кризами, міграцією, урбанізацією, змінами соціальної структури, зростанням бюрократизації, централізацією влади. Ці чинники виступають одночасно й наслідками атомізації, оскільки передбачають концентрацію повноважень та здійснення контролюючих функцій як відповідь на очікування членів масового суспільства.

З'ясовуючи причини атомізації індивідів у масовому суспільстві, слід брати до уваги й «додаткову» атомізацію, здійснювану державною владою із застосуванням відповідних методів. Ці методи передбачають скасування громадянського суспільства державою, аби унеможливити вплив суспільних груп, що можуть мати різні інтереси, ба навіть чинити опір режиму. Так звана штучна атомізація, як і спричинена історичними передумовами атомізація, безпосередньо пов'язана зі створенням масового суспільства як суспільства атомізованих індивідів⁹.

Утворенню атомізованого суспільства сприяли й заходи, спрямовані на недопущення автономності діяльності організацій та об'єднань громадян, їх підконтрольність владі за тоталітаризму виступає єдиною умовою самого їх існування. Скасування автономії окремих організацій, які могли діяти незалежно від держави, створювало можливість для урядів контролювати їх в організаційному і в ідеологічному планах. За допомогою контрольованих тоталітарним режимом проміжних груп створювалися також перешкоди доступу громадян до еліт та умови постійного тримання населення у стані мобілізації. Отже, тоталітарні режими підтримують активність населення у межах контрольованих груп, трансформуючи незалежні форми організації або усуваючи їх.

На думку В. Корнгаузера, відсутність потужних незалежних груп призводить до зменшення множинності інтересів та збільшення доступності мас. Е. Фромм, який визначив соціальний характер як форму зв'язку між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства, писав, що людина потребує такої соціальної системи, у якій вона має власне місце, відносно стабільні зв'язки, ідеї та цінності, які поділяють інші члени групи. На його думку, у тоталітарних суспільствах відсутні традиційні зв'язки, загальні цінності та

цілі. Через це у масовому суспільстві людина відчувається самотньою навіть тоді, коли виступає частиною маси - у неї відсутні переконання, які об'єднували б її з іншими членами суспільства. Такі переконання замінені на гасла та ідеологічні штампи. Індивіда примушують відчувати власну безвладність і невизначеність, передавати свої повноваження лідеру, державі, батьківщині, яким він має підкорятися й поклонятися [1, 85]. Для створення тоталітарного типу суспільства є необхідним формування тоталітарної відданості, яка є психологічною основою тотального панування.

Отже, з існуванням особливого типу індивідів у масовому суспільстві пов'язані:

- відсутність спільних групових інтересів, що спричиняє відсутність спільних дій, потреби у посередництві, делегуванні (як зазначила Х. Арндт)¹⁰;

- недоцільність об'єднання індивідів в організації, що ґрунтуються на спільному інтересі, аби репрезентувати такі інтереси;

- легкість маніпулювання індивідами через їх аполітичність або політичну невизначеність, неохильність до критичного мислення, відмову від вибору, пасивність; йдеться, зокрема, про легкість впровадження нових ідеологій, дієвість пропаганди;

- створення єдиної культури.

Результатом атомізації індивідів у масовому суспільстві, викликаній економічними, політичними і суспільними змінами та зусиллями тоталітарних режимів, спрямованих на забезпечення такої атомізації, стали:

- пошук вождя індивідами як засіб забезпечення суспільної стабільності та недоторканності їх особистого становища¹¹;

- легкість залучення індивідів у масові тоталітарні рухи, які за певних умов призводять до встановлення тоталітарних режимів;

- впровадження тоталітарної ідеології як засобу консолідації мас та легітимації режиму (через легкість маніпулювання індивідами, їх аполітичність, некритичність їхнього мислення та відсутність інших конкуруючих ідеологій), переважання форми представлення ідеології над її змістом;

- формування тотальної відданості режиму (яка безпосередньо пов'язана з цілями «штучної» атомізації);

⁹ З. Фрейд писав, що виникнення маси не обов'язково є спонтанним, її можна створити та перетворити на об'єкт маніпуляцій.

¹⁰ Розгляду відповідних ідей дослідниці присвячено розділ праці П. Рікера «Навколо політики» [8, 15-40].

¹¹ Це прагнення певним чином зумовлює можливість створення культу вождя у тоталітарній державі.

- легкість здійснення контролю над суспільством через потребу його членів у контролюючій силі¹²;

- відсутність опору тоталітарним методам управління та терору (через пасивність індивідів)¹³.

Таким чином, атомізація як неодмінна характеристика індивідів у масовому суспільстві спричиняє формування у них особливих рис, які, у свою чергу, дають змогу масовим тоталітарним рухам залучати максимальну кількість населення, маніпулювати його свідомістю, нав'язу-

вати Ідеологію, у подальшому — здійснювати тотальний контроль режиму над усіма сферами суспільства. Через це тоталітарні режими прагнуть закріпити створені масовізацією зазначені передумови їх становлення.

Отже, можна стверджувати, що у тоталітарному суспільстві індивіди атомізовані не лише внаслідок масовості такого суспільства, а й через певні дії влади, зумовлені потребами режиму у забезпеченні підтримки його становлення та стабільності функціонування.

1. De Felice, R. Interpretations of fascism. Cambridge: Harvard University Press, 1977.- 248 p.

2. Skills, E. The Theory Of Mass Society: America as a Mass Society / ed. by G. Olson.- London, 1963.- 234 p.

3. Арєндт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ.- К.: Дух і літера, 2002.- 539 с.

4. Ашин Г. Доктрина «масового общества»,— М., 1971.— 191 с.

3. Галкин А. Социология неофашизма.— М., 1971.- 198с.

6. Корнхаузер В. Політика масового суспільства // Політологічні читання,- 1992.— № 1.— С. 151—211.

7. Райх В. Психология масс й фашизм.- М.- СПб., 1997.- 380 с.

8. Рікер П. Навколо політики.- К. 1995.- 334 с.

9. Салихов Р. Большевизм как феномен предцивилизационного мышления.— Самара, 1997.— 64 с.

10. А9нг К. Г. Синхронистичность.- К., 1997,- 320 с.

M. Chabanna

THE ATOMIZATION OF INDIVIDUALS IN MASS SOCIETY AS A PRECONDITION OF ITS TOTALITARIANITY

The article concerns the analysis of mass society and atomized individuals' existence as one of the main preconditions of totalitarianism establishment. The author proposes to analyze not only the phenomenon of atomization, caused by socio-historical circumstances, but also the atomization as a result of totalitarian regime's actions. Such actions are directed to the retaining of individuals' and society's corresponding features.

¹² «Людина, яка живе "як всі", підсвідоме вважає, що для збереження її людської сутності необхідним є контроль суспільства» [9; 14-15].

¹³ Пасивність під час функціонування тоталітарних режимів, на відміну від активної участі членів масового суспільства у масових рухах.